Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

School of Health Sciences Articles

1980

þÿ œ ¹ ± ± º Ì ¼ · ¼ ± Á Ä Å Á ¯ ± ³ ¹ ± Ä · þÿ ' Å ¶ ± ½ Ä ¹ ½ ® œ ¿ ½ ® Ä ¿ Å š Á µ ¼ ±

Katsaros, Vasilis

þÿ ± Ä Á ¹ ± Á Ç ¹ º Ì ½ Š ´ Á Å ¼ ± ± Ä µ Á ¹ º Î ½ œ µ » µ Ä Î ½

http://hdl.handle.net/11728/7622

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ *ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ*

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ»
ΤΟΜΟΣ 12, ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1980

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ *ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ**

ΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα ἀριθ. 33 τῆς συλλογῆς Wake στὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ τῆς Ὀξφόρδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο γράφτηκε τὸ 1172 στὴ μονὴ «τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ σπηλαιώτου, ἤτοι τοῦ Κρεμαστοῦ».

Τὸ σημείωμα, ποὺ βρίσκεται στὸ προτελευταῖο φύλλο (φ. 225ᵛ) τοῦ μεμβράνινου χειρογράφου[1], δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ G. W. Kitchin στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς παραπάνω Βιβλιοθήκης[2] καὶ μεταφέρθηκε στὴ συλλογὴ τῶν χρονολογημένων (ὡς τὸ 1200) σημειωμάτων ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν Kirsopp καὶ Silvia Lake[3]. Ἀπὸ τὴν τελευταία συλλογὴ ἀναδημοσιεύτηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴ Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ[4].

---

* Γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ μελετήματος πολλὰ ὀφείλω σὲ πρακτικὲς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συγκέντρωσης τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τοὺς κ. κ. J. R. Wing, C. G. Cordeaux, Γ. Σουρῆ καὶ Κώστα Σκουλᾶ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγ. κ. Εὔδ. Θ. Τσολάκη ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἀπὸ τὸ προσωπικό του ἀρχεῖο φωτογραφίες τοῦ cod. petropolitanus 250 καὶ διάβασε τὸ χειρόγραφό μου, βελτιώνοντας τὴν τελική του μορφὴ μὲ χρήσιμες παρατηρήσεις. Ἐκφράζω, τέλος, τὶς εὐχαριστίες μου καὶ πρὸς τὴ συνάδελφο κ. Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη ποὺ συζήτησε μαζί μου ὁρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ θέματος καὶ μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη τοῦ K. K. Müller.

1. Στὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θὰ ἐπανέλθω μελλοντικά.

2. G. W. Kitchin, *Katalogus codicum mss qui in Bibliotheca Aediae Christi apud Oxonienses adseratur. Codices mss Graeci Aedis Christi*, Oxford 1876, σ. 17.

3. Kirsopp and Silvia Lake, *Monumenta palaeographica vetera.* First series, Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200. V. Manuscripts in Paris, part II, Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Boston Mass. 1936, σ. 15, ἀριθ. 198 καὶ πίν. 340.

4. Φλωρεντιας Ευαγγελατου-Νοταρα, *«Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ*

Κανείς, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ἢ ἄλλους ἐρευνητὲς δὲν ἐπεχείρησε ὡς τώρα νὰ ταυτίσει τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ σημείωμα μονή.

Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὴν Αἰτωλία, ἂν καὶ γνωστὴ «εἰς περιωρισμένον κύκλον ἐντοπίων λογίων»[5], παρέμεινε ἄγνωστη στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ ὡς τὸ 1969, ὅταν ὁ Π. Λ. Βοκοτόπουλος δημοσίευσε σύντομη περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ της[6]. Σὲ παλιότερο μελέτημά μου, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς μικροῦ μοναστηριοῦ, ἀφιερωμένου ἐπίσης στὸν Ἅγιο Νικόλαο, στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου, εἶχα ἀναφερθεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ[7], παραθέτοντας ὁρισμένα συμπληρωματικὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα[8] τὰ ὁποῖα ἐπισήμανα κατὰ τὴ διάρκεια συχνῶν ἐπισκέψεών μου στὸ μνημεῖο στὰ πλαίσια ἑνὸς εὐρύτερου ἐρευνητικοῦ προγράμματος γιὰ τὸ χῶρο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς[9].

Ἡ ταύτιση τῆς αἰτωλικῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἑλληνικὰ[10] (πρ. Σιβίστα)[11] μὲ τὴν *κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, ἥτινι κλῆσιν ἐξ ἑαυτοῦ ὁ πρώτως ταύτην δομησάμενος ἐχαρίσατο, ἔρωτι τῷ θείῳ γενόμενος ἐκκρεμὴς καὶ ἀκολούθως τῷ τρόπῳ ἐν ἀποκρήμνῳ τῇ πέτρᾳ ἐπικρεμάσας τὸ δόμημα καὶ παρονομάσας οὕτω τοῦ Κρεμαστοῦ*[12],

---

τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἀθῆναι 1978, σ. 281, ἀριθ. 434.

5. Π. Λ. Βοκοτοπουλου, «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325.

6. Ὅ.π. 327-328 καὶ πίν. 235α-236γ.

7. Βασιλη Κατσαρου, «Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980), σσ. 29-31.

8. Ὅ.π., σ. 29 σημ. 52. Τρεῖς ἐργασίες, ποὺ δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, μὲ παρεκίνησαν στὸ νὰ παρουσιάσω τὴ μικρὴ αὐτὴ μελέτη: τῆς Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ (βλ. σημ. 4), τοῦ D. M. Nicol (βλ. σημ. 35) καὶ τοῦ Εὐαγγέλου Χρυσοῦ (βλ. σημ. 47)· σὲ ἀναφορὰ βέβαια μὲ τὴν ἔκδοση Ν. Α. Βέη (βλ. σημ. 12).

9. Βλ. σχετικὰ Β. Κατσαρου, *Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καὶ ὁ ἀνεικονικός του διάκοσμος (προλογικά).* Ἡ ἐργασία τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη.

10. Βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία,* τόμ. 3, σ. 851.

11. Τὸ τοπωνύμιο εἶναι σλαβικό· πρβλ. τοπωνύμιο Σιτίστα, M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland,* Berlin 1941, σ. 75, ἀριθ. 85.

12. N. A. Bees (Βεης), «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1972-1974), Athen 1976, σ. 63, στ. 18-22. Ἡ γραφὴ «ἥτινι ἐκ-

ποὺ μνημονεύεται σὲ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας* τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου[13] γιὰ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο, εἶναι, νομίζω, ἀναμφίβολη.

Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὀξφόρδης, ποὺ περιέχει τὰ ἴδια προδιοριστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μονή, ἔρχεται τώρα ὄχι μόνο νὰ προστεθεῖ ἁπλῶς στὴ μαρτυρία τοῦ κειμένου τοῦ Ἀποκαύκου ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ ποὺ βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου[14] ἢ καλύτερα τὰ ὅρια τῆς διοικητικῆς περιφέρειας τῆς *ἐπισκέψεως*[15] Ἀχελώου.

κλησίαν ἐξ αὐτοῦ ὁ πρώτως ταύτην...», ὅπως διαβάζεται καθαρὰ στὸν Hierosolymitanus 276 (φ. 71, στίχ. 20-21), διαφοροποιεῖ κάπως τὸ νόημα τοῦ κειμένου, παρουσιάζοντας τὸν ἱδρυτὴ τῆς μονῆς καὶ ὡς ἱδρυτὴ μιᾶς ἐκκλησίας στὸ χῶρο της. Ὅμως ἀπὸ τὴ σχέση τῶν δύο χειρογράφων (βλ. Ε. Βεη-Σεφερλη, Προλεγόμενα στὴν ἔκδοση *Aus dem Nachlass von N. A. Bees* (Ἐκ τῶν Καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη), ὅ.π., σ. ις', σημ. 4· πρβλ. ἀκόμη, Α. Παπαδοπουλου-Κεραμεως, «Συνοδικὰ Γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντὶς* I (1909) 4), προκύπτει ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ Petropolitanus 250 εἶναι προτιμότερη.

13. Τὸ Σιγίλλιο, γνωστὸ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰ. (βλ. Α. Παπαδοπουλου-Κεραμεως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. I, St. Petersburg 1891 (φωτ. ἀνατ. Bruxelles 1963), σ. 340, ἀριθ. 43), χρησιμοποιήθηκε ὡς πηγὴ ἀπὸ τὸν Παρθενιο Πολακη στὴ μονογραφία: *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα* (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς *Νέας Σιὼν* (τόμ. 18 (1923) 129-212, 449-474, 513-527), Ἱεροσόλυμα 1923, σ. 43-44, σημ. 2(1). Ἡ προγραμματισμένη ἀπὸ τὸ 1921 ἔκδοση τοῦ κειμένου μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα ἀπὸ τὸν Πετρουπολιτικὸ κώδικα CCL ἔμελλε νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὰ Κατάλοιπα τοῦ Ν. Α. Βέη μὲ τὴ φροντίδα τῆς Ε. Βεη-Σεφερλη (βλ. «Aus dem Nachlasse von N. A. Bees: Προλεγόμενα», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974), Athen 1976, σ. δ' κέ.

14. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελώου βλ. Π. Λ. Βοκοτοπουλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 11-12. Βλ. καὶ *Βυζαντινὰ* 10 (1980) σ. 27 σημ. 47.

15. Γιὰ τὴν *ἐπίσκεψιν* Ἀχελώου βλ. Μ. Dendias, «Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», *Atti dello VII Congresso Internationale di Studi Bizantini*, t. II, 1951 [*Studi Bizantini e Neoellenici* 8 (1953) 327]. Ἡ ἀναφερόμενη ἀνάμεσα στὶς ἐπισκέψεις Ἄρτης, Ἀχελώου καὶ Ἀνατολικοῦ *ἐπίσκεψις Λεσιανῶν*, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Διον. Ζακυθηνου (Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951) 195-196) δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ γεωγραφικά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκτεταμένη εὔφορη περιφέρεια τοῦ σημ. κάμπου τοῦ Λεσινιοῦ στὴν Ἀκαρνανία. Στὸ θέμα ὅμως θὰ ἐπα-

Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος, ὕστερα ἀπὸ νέα ἀντιβολὴ μὲ τὸ χειρόγραφο καὶ ὅλες τὶς προγενέστερες ἐκδόσεις, εἶναι τὸ ἀκόλουθο[16]:

A. ἐτελειωθ(η) μηνὶ |[2] ἰουν(ίῳ) κβ' ἡμέρ(ᾳ) ε' |[3] ὥρ(ᾳ) ι' ἰνδ(ικτιῶν)ος ε'. ἐν ἔτη |[4] ἀπο κτίσεως κόσμ(ου) ,ϛχη' (1172). Γραφὶν | [5]διὰ χειρὸς Νίκονος |[6] ἱερομο(νά)χ(ου), ἐν τοῖς |[7] καιροῖς Ἀθανασίου |[8] ἱερομο(νά)χ(ου) τοῦ προ |[9] εστότο(ς) τῆς μονῆς τοῦ |[10] ἁγίου Νικολάου τοῦ |[11] σπηλαιότου ἥτι |[12] Κρεμαστ(οῦ). καὶ ἀν⟨έθηκ⟩εν |[13] ἐν αὐτῇ τῇ μον(ῇ) εἰς |[14] ἱλασμὸν καὶ ἄφεσιν |[15] ἁμαρτ(ι)ῶν πᾶσης |[16] τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ αδελφότ(ητος):- |[17] Οὗτος ὁ ριθεὶς Νί |[18] κων ἱερομόναχος |[1]

B. ἔλαβεν τὸ σχῆμα τῶν (μ)ο(ν)αχ(ῶν) |[2] ἐν αὐτῇ τῇ ριθ(εί)σ(ῃ) μον(ῇ) |[3] τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνὶ Σεπτε(μβρ)ί(ῳ) |[4] ις' ἡμέρ(ᾳ) κυ(ριακῇ) ἰνδι(κτιῶν)ος θ' |[5] ἔτους ἀπο κτίσεως |[6] κόσμου, ,ϛχνδ (1145). |[7] γέγονεν δὲ ἱερεὺς |[8] τὸ δευτέρω ἔτη τῆς ἀ |[9] ποταγῆς αὐτοῦ: |[10] εὔχεσθ(ε) οἱ ἀναγινώσ |[11]κοντες καὶ οἱ ἐν |[12] τυγχάνοντες τῶ |[13] δε τὸ γράμματ(ι) ⟨ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας⟩ |[14] τὸ δωτήρι τῶν |[15] καλῶν θ(ε)ῷ ἡμῶν, αὐ |[16] τῶ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας |[17] τῶν αἰώνων ἀμήν:-

Sigla: K = Kitchin, L = Lake, E-N = Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ. A: 3 ἰνδικτίωνος K ἐν ἔτει K 4 sχπ^c K γραφιη (sic) K 5 νίκονος (sic) K 6-8 ἱερομοναχοῦ K 9-10 τῆς μονῆς ἁγίου νικολάου (?) K 11 ἤτοι K 12 καὶ ἀν.....(ἀνέθη?) K καὶ ἀν [ ]εν L, E-N 15 ἁμαρτίων πάσης K 16 ἀδελφότητος(?) 18 ἱερομοναχός K.
B: 2 τῇ ριθεισῇ K 3-4 τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνι Σεπτε(μβρ)ί(ῳ) ις' ἡμέρ(ᾳ) Κυ(ριακῇ) ἰνδι(κτιῶν)ος θ' om.K 5 ἔτους sχνδ K 8 τῆς (?) ,K 10-17 εὔχεσθ(ε) οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῶδε τὸ γράμματ(ι) ⟨ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας⟩ τὸ δωτήρι τῶν καλῶν Θ(ε)ῷ ἡμῶν, αὐτῶ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμὴν om. L, E-N B 13 verba ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας evanida ex altera manu in margine.

Ὁ βιβλιογράφος Νίκων[17] εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ δημοσιευμένα βιβλιογραφικὰ σημειώματα χειρογράφων ἢ ἄλλες μαρτυρίες· ἔτσι ἀ-

---

νέλθω, ἐξετάζοντας γενικότερα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ *ζήτημα Ἀχελώου*, ὅπως ἔχω ἤδη ὑποσχεθεῖ (βλ. *Ἑλληνικὰ* 30 (1977/78) 308, σημ. 6.

16. Ἡ ἔκδοση Lake (καὶ ἡ ἀνατύπωσή της ἀπὸ τὴν Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ) μεταγράφει τὸ κείμενο ἀτόνιστο χωρὶς τὴ χρήση κεφαλαίων γραμμάτων. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ σημειώματος ἔλαβα ὑπόψη μου κατὰ κανόνα τὶς ὁδηγίες τοῦ καθηγ. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (βλ. *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθῆναι 1961, σσ. 34-35).

17. Βλ. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 366.

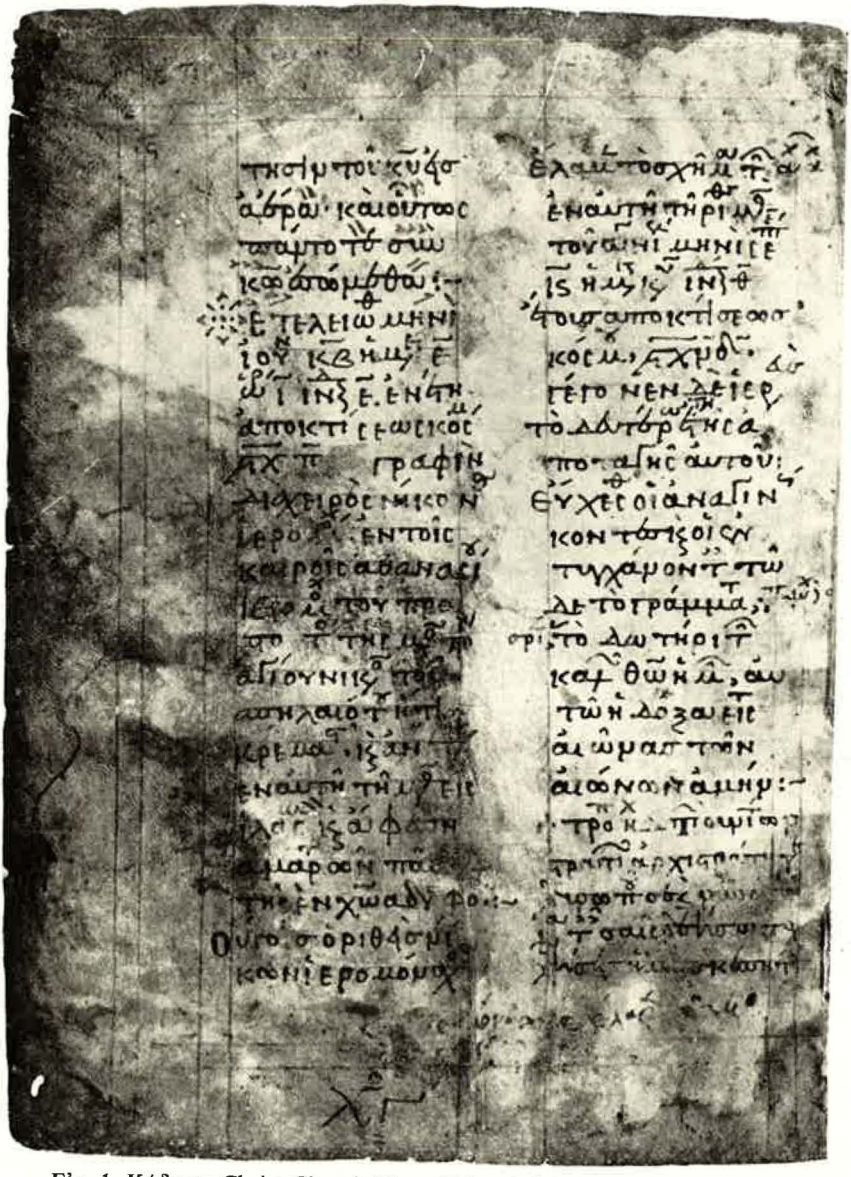

Εἰκ. 1. Κώδικας Christ Church 33, φ. 225ᵛ: τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα.

ναγκαστικὰ οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπό του μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο σημείωμά του[18]: ἔγινε *μοναχὸς* στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὰ 1145 καὶ μετὰ δύο χρόνια ἀπὸ τὴν *ἀποταγή*[19] του χειροτονήθηκε *ἱερεὺς* καὶ παρέμεινε στὴ μονὴ ὡς *ἱερομόναχος*. Ἡ χρονολογία γραφῆς τοῦ σημειώματος (1172) διαγράφει καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ μονὴ τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν *προεστὼς*[20] (δηλ. ἡγούμενος) σ' αὐτὴν ὁ ἱερομόναχος Ἀθανάσιος.

Ἀπὸ τὸ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας*, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια στὰ 1229/1230, μαθαίνουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο[21], τὸν ὁποῖο τοποθέτησε ἡγούμενο τῆς μονῆς ὁ «μεγαλυπέροχος δοὺξ τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου κῦρ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης»[22] ἦταν ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ ὁ Θεοδόσιος Ζικχίας[23].

---

18. Πρβ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 73.

19. ἀποταγή: γιὰ τὸν ὅρο βλ. σχετικὰ Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἀθῆναι 1979, σ. 87-95, § 13, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σημ. 1-27).

20. Προεστώς· ὁ ἡγούμενος: Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1949 (φωτ. ἀνατ. 1964), σ. 6108, λ. προεστώς, σημασία 2. Πρβλ. πρόχειρα ἄλλα βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα»*, σ. 63, 239. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 410, 328 (=ΦΛΩΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα»*, σσ. 67-68, 257, 258), 94.

21. Γιὰ τὸ πρόσωπό του ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος γράφει: *ὡς ἔστιν ἀνήρ, ἐσταλμένος μὲν κατὰ μοναχοὺς καὶ τὸ περὶ τὴν ὀσφῦν ἀναβράζον ἐπιπωματίζων τῇ σωφροσύνῃ καὶ καταστέλλων οὕτω τὸ ἄναμμα, πράγματά τε διοικονομήσασθαι δεξιὸς καὶ γηπονικὸς ἐς τὰ μάλιστα καὶ συνόλως εἰπεῖν ἐπιστημονικὸς ὀμματῶσαι δι' ἐπιμέλειαν πρᾶγμα τυφλὸν δι' ἀμέλειαν,...* (βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 50-54).

22. Σχετικὰ γιὰ τὸν Νικόλαο Γοριανίτη βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΗ, *Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις*, σ. 172 ἀριθ. 6 καὶ σσ. 188-189 ἀριθ. 30, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

23. Ὁ Θεοδόσιος *τὴν πρώην ἐπὶ τοῖς πράγμασι τηλαύγειαν τῆς μονῆς ἠμαύρωσε καὶ ἐσκότωσε καὶ τὰ κρείττω τούτης καὶ συντηρητικὰ κατήγαγεν εἰς ἐλάττωσιν εἴτε διὰ τὸ περὶ γηπονίας ἐκείνου ἀνεπισιτῆμον, ἥτις τὰ πορ' ἡμῖν φροντιστήρια καὶ αὔξει καὶ συντηρεῖ, εἴτε τοῦ ἐγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυημέρου νοσήματος ἐξ ἑκτικῆς διαθέσεως, ὑφ' οὗ ἐτε⟨θνή⟩κει, μὴ τῆς ἐπιμελείας γίνεσθαι τῆς μονῆς, μὴ τῆς βελτιώσεως ἀναγκάζοντος, τὰ οἰκεῖα δὲ τημελεῖν καὶ τὴν παθητικὴν διάθεσιν ταύτην νοσοκομεῖν ἀναπείθοντος· κοθότι καὶ παρὰ πᾶσαν τὸ οἰκεῖον ἑκάστου κακὸν πιεστικόν τι μᾶλλον ἐστὶ καὶ προτιμότερον εἰς φροντίδα τοῦ ἀλλοτρίου καλοῦ. ἀλλ' ἀπεβίω, ἀλλὰ μετέστη, ἀλλὰ τὴν ἐξ ἡμῶν ἐπορεύσατο καὶ ἔμεινεν ἡ μονὴ ἐπιπροσθήκη τῆς ἀμελείας· οὔτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφόρῳ καιρῷ καὶ βοῦς ὑπὸ*

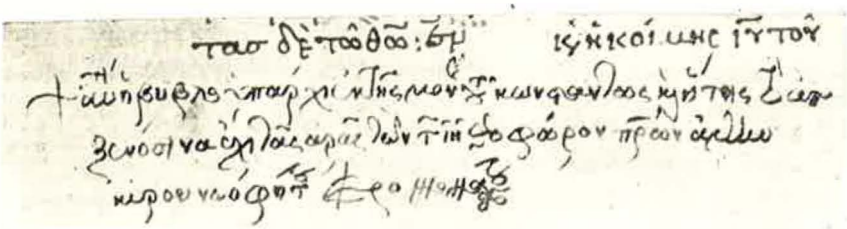

Εἰκ. 2. Κώδικας Christ Church 33, τμῆμα τοῦ φ. 221ᵛ.

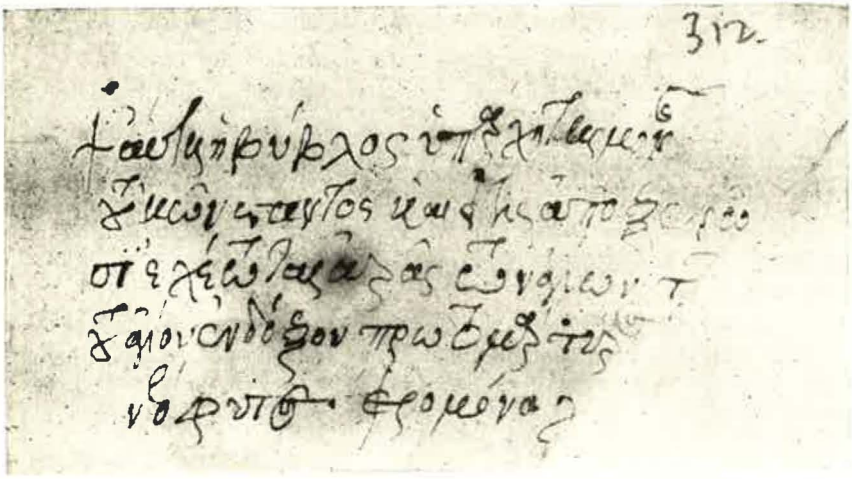

Εἰκ. 3. Κώδικας Christ Church 76, τμῆμα τοῦ φ. 312 .

Τὸ σημείωμα τοῦ κώδικα τῆς Ὀξφόρδης μᾶς παρέχει τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀκόμη ἡγουμένου τῆς μονῆς, τοῦ Ἀθανασίου, ἐπὶ τῆς ἡγουμενείας τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ γνωρίζει κάποια περίοδο ἀκμῆς ποὺ συμπίπτει γενικὰ μὲ τὸ β′ μισὸ τοῦ 12ου αἰ.[24]

ζυγὸν οὐκ ἤχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη αὔλαξ, σπόρος οὐ κατεβλήθη, καὶ κίνδυνος ἦν πάντα τὰ τῆς μονῆς ἐν τῷ ἐπερχομένῳ καιρῷ τοὺς ὀλιγοστοὺς μονοχοὺς καὶ ἀποδόσθαι καὶ ἀποζήσεσθαι. (Βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 22-37).

24. Στὸ β′ μισὸ τοῦ 12ου αἰ., στὸ κλίμα τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναστηριοῦ, θὰ μποροῦσε ἴσως κανεὶς νὰ τοποθετήσει χρονολογικὰ καὶ τὴ δεύτερη τοιχογράφηση τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νίκανδρο...*ἐν μηνοι ιουλίω ἰνδικτιῶνος τρίτις ις τα⟨ς⟩ θ′*..., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ ἐπισήμανα καὶ δημοσίευσα παλιότερα, βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1978/79), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 52 καὶ πίν. 3.

Ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ ἱερομονάχου Νίκωνος μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴ *μονὴ τοῦ κώνσταντος*, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ σημείωμα ποὺ βρίσκεται στὴν κάτω ὤα τοῦ φ. 221v[25]: *αὕτη ἡ βύβλος*[26] *ὑπάρχι ἐκ τῆς μονῆς τοῦ κώνσταντος καὶ ἤτοις τὸ ἀποξενόσι νὰ ἔχι τᾶς ἀρᾶς τῶν τιή Θεοφώρον π(ατέρ)ων ἀμὴν*[27] μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ *κυρου νεόφοιτου Ἱερομονάχου*, ποὺ τὸν ξανασυναντοῦμε σὲ ἰδιόγραφο σημείωμα τοῦ κώδικα 76[28] τῆς ἴδιας Βιβλιοθήκης.

Ἡ μονὴ τοῦ Κώνσταντος ἀναφέρεται ἤδη στὸν 6ο μ.Χ. αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς ὡστόσο νὰ ξέρουμε σὲ ποιὸν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένη, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἀκρίβεια[29]. Ὁ Janin ὑποπτεύεται ὅτι ἴσως ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Στέφανο καὶ προσδιορίζει τὴ θέση της στὰ περίχωρα τοῦ Şahzade[30]. Οἱ κατὰ πολὺ μεταγενέστερες μαρτυρίες τῶν χειρογράφων 33 καὶ 76 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὀξφόρδη εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν παράδοση τῆς μονῆς, ἂν βέβαια ἀναφέρονται στὴ μονὴ τοῦ Κώνσταντος τῆς Κωνσταντινούπολης.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ ἐπωνυμία τοῦ Κρεμαστοῦ[31] συνοδεύεται ἐπιπλέον στὸ χειρόγραφο τῆς Ὀξφόρδης

Ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μὲ γ' ἰνδικτιώνα ἀπὸ τὰ 1146 ὡς τὸ 1229/30 εἶναι τὰ ἑξῆς: 1155, **1170**, 1185, 1200, 1215, 1230 (βλ. H. LIETZMANN-K. ALAND, *Zeitrechnung der römischen Kaizerzeit des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre* 1:2000 *nach Christus*, Berlin 1956, σσ. 48-50. Πρβλ. V. GRUMEL, *La Chronologie* (Traité d'Études Byzantines), Paris 1958, σσ. 257-258.

25. Βλ. G. W. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 16.

26. Γιὰ τὴν ὁρολογία βλ. BASILE ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscript à l'epoque byzantine*. Première partie; Termes désignant le livre-manuscript et l'écriture, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 46-48.

27. Βλ. εἰκ. 2 ἐδῶ.

28. W. G. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 29. Βλ. καὶ εἰκ. 3 ἐδῶ.

29. Βλ. σχετικά: R. JANIN, *La Géorgraphie Ecclesiastique, de l'émpire byzantine*. Première partie; Le siège de Constantinopole et le Patriarcat Oecuménique, τόμ. III, Les églises et les monastères, Paris ²1969, σσ. 294-295. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, σ. 178 καὶ σημ. 2.

30. R. JANIN, La *Géographie Ecclésiastique*, σ. 295.

31. Κρεμαστός: ἀπὸ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο κρεμαστὸς-ή, όν· ὁ κρεμασμένος, ὁ μετέωρος. Ἡ λέξη συναντιέται ὡς τοπωνύμιο ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπίθετο κοινῆς χρήσης (βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. ΙΕ', σ. 141). Στὴν Πελοπόννησο συναντοῦμε τοπωνύμιο Κρεμαστὴ (ὅ.π.), ὅπως καὶ στὴν περιοχὴ Τραπεζούντας (παλιό, βυζαντινό, βλ. TH. OUSPENSKY-V. BÉNÉCHEVITCH, *Actes de Vazélon materiaux pour servir à l'histoire de la propriété rutale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles*, Leningrad 1927, σ. 24, σ. LXXV σημ. 3.) Πρβλ. Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟ-

μὲ τὴν παρωνυμία *σπηλαιότης*[32]· τὸ παρωνύμιο σχετίζεται βέβαια μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ συγκρότημα σπηλαίων στοὺς βράχους τοῦ Ἀρακύνθου (ἢ Ζυγοῦ). Τὸ ἐπίθετο *σπηλιότισσα* ἀπαντᾶται ἐπίσης σὲ ἐπιγραφὴ [Μ(ΗΤΗ)Ρ/Θ(ΕΟ)Υ - (Θε)οτόκος/cπιλι/οτις(α)] ποὺ συνοδεύει τὴν παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται στὸ βάθος τοῦ μεγάλου σπηλαίου (βλ. εἰκ. 4) ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως (κάτω), Ἀναλήψεως (δεξιὰ) καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀριστερά)[33]. Τὸ ἐπίθετο *σπηλ(α)ιώτισ(σα)* χαρακτηρίζει ἐπίσης ὁρισμένους ναοὺς ποὺ βρίσκονται μέσα ἢ κοντὰ σὲ σπήλαια[34].

ΔΟΥΛΟΥ, «Τοπωνυμικὰ χωρία τῆς Ρόδου στὸν ιε' αἰῶνα», *Ἑλληνικὰ* 9 (1935) 243 καὶ σημ 1. Στὴ Δυτικὴ Στερεά πολὺ γνωστὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν Κρεμαστῶν (νερῶν) (βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία,* τόμ. 3, σσ. 1165-1169) καὶ ἡ τοπωνυμία Κρεμαστὰ Συκιᾶς (ὅ.π., σ. 1169). Πρβλ. καὶ «Χριστὸς (ὁ) ὁ Κρεμαστός, R. Janin, ὅ.π., σ. 511.

32. Τὸ παρώνυμο *σπηλαιώτης* συνδέεται ἴσως μὲ τὸν πρῶτο ἢ τοὺς πρώτους μοναχοὺς ποὺ ἔμειναν στὸ σπήλαιο (βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Λεξικόν,* τόμ. 8, Ἀθῆναι 1950 (φωτ. ἀνατ. 1964) σ. 6629, λ. σπηλαιώτης). Γιὰ τὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν σπηλαιωτῶν μοναχῶν βλ. Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά,* τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σσ. 366-367. Γνωρίζουμε ἐπίσης γραφεῖς μοναχοὺς σπηλαιῶτες, M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber,* σ. 128 σημ. 4 (Ἠλίας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Σπηλαιώτης), σ. 84 (Γεώργιος Σπηλαιώτης πρβλ. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα»,* σ. 52, 128). Γνωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἠλία τοῦ Σπηλαιώτου (ὅ.π., σ. 52, 327). Εἶναι ἑλκυστική, ἀτεκμηρίωτη ὅμως, ἡ ὑπόθεση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία καὶ ὁ πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Ἠλίας *σπιλεότης* ποὺ ἔγραψε στὰ 1021 τὸ χφ Paris. Bibl. Nat. 375 ἀνῆκε στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ· ἀσφαλῶς ὅμως ἡ προσωνυμία χαρακτηρίζει πολλοὺς ἀνώνυμους μοναχοὺς (βλ. π.χ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐπιστολαὶ Πεδιασίμου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921) σ. 169).

33. Βλ. Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας...,* σ. 328, ἀριθ. 13.

34. Μὲ τὴν ἁπλὴ προσωνυμία *σπηλιώτισσα* γνωρίζουμε καὶ ὁρισμένους ναοὺς σὲ σπηλιὲς ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία (βλ. πρόχειρα ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα»,* σ. 52. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία,* τόμ. 22, σ. 233. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber,* σ. 160 καὶ σημ. 3. Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966), Χρονικά, Ἀθῆναι 1968, σ. 312-313. ΜΑΝΟΥ Γ. ΜΠΙΡΗ, «Ἡ Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα στὴν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν» (*Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἅλωσιν,* ἔκδ. Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου-Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς), Ἀθήνα 1979, σ. 185 σημ. 1. Πρβλ. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα»,* σ. 54 καὶ σημ. 5. Βλ. ἀκόμη, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἐκκλησιαστικὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματα ναῶν (καὶ εἰκόνων) τῆς Κρήτης (πρόδρομος ἀνακοίνωσις)», Κρητολογία τεῦχ. VII (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1978), Ἡράκλειον Κρήτης 1978, σ. 34. *Χρυσοσπηλιώ-*

Εἰκ. 4. Ἅγ. Νικόλαος ὁ Κρεμαστός: Ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας (διακρίνονται καὶ οἱ ἐπιγραφές).

Ἡ δεύτερη συμβολὴ τῆς μαρτυρίας τοῦ κειμένου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμβολή του στὴν περιορισμένη ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ, ἀφορᾶ στὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς πνευματικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχή, ἡ ὁποία λίγο ἀργότερα περιῆλθε στὸ γνωστὸ βυζαντινὸ κρατίδιο, τὸ λεγόμενο Δεσπο-

---

τισσα: βλ. Μανου Γ. Μπιρη, «Ἡ Παναγία Σπηλιώτισσα», σ. 185 σημ. 1, 2. M. Vogel-V. Gardthausen, *Die Griechischen Schreiber,* σ. 59. Κ. Δ. Καλοκυρη, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως,* Θεσσαλονίκη 1972, σ. 38. *Μεγαλοσπηλιώτισσα:* ὅ.π., σ. 38. Πρβλ. Φλ. Ευαγγελατου-Νοταρα, *«Σημειώματα»,* σ. 154, 157. Βλ. καὶ Τ. Θ. Γριτσοπουλου, «Μεγάλου Σπηλαίου μονή», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία,* τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, στ. 871-881. *Μονὴ Θεοτόκου τῶν Σπηλαίων:* Φλ. Ευαγγελατου-Νοταρα, *«Σημειώματα»,* σ. 54, 208: *Μονὴ τὸ Σπήλαιον:* ὅ.π., σ. 54. *Σπηλαία μονή:* Σπ. Λαμπρου, «Ὀγδοήκοντα πατριαρχικὰ σιγίλλια», *Νέος Ἑλληνομνήμων,* τόμ. 3. σ. 383.

τάτο[35], τῆς Ἠπείρου. Τὸ πρόβλημα προβάλλεται πιὸ ἔντονα τελευταῖα καὶ σχετίζεται μὲ τὸ ὅλο θέμα τῆς αὐτόχθονης πνευματικῆς κίνησης στὶς περιοχὲς τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου ἢ τοῦ 13ου αἰ. γενικότερα.

Ὁ D. M. Nicol διατύπωσε, ἐντελῶς πρόσφατα, τὴν ἄποψη ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὶς πηγὲς κάποιας πνευματικῆς κίνησης στὴν Ἤπειρο τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα, ὅπως στὴν Νίκαια μετὰ τὸ 1204...» καὶ ἐπιχείρησε νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη αὐτὴ κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λεγόμενοι «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου» οὔτε κατάγονταν οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἤπειρο καὶ «δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀφήσει πνευματικοὺς ἀπογόνους ἢ νὰ ἔχουν δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις ἐκεῖνες γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων ἢ ἄλλων πνευματικῶν ἱδρυμάτων στὴν Ἤπειρο». Ἄλλες διαπιστώσεις ποὺ ἐνισχύουν, κατὰ τὸν ἴδιο μελετητή, τὴν ἄποψη εἶναι τὸ ὅτι ἡ Ἄρτα δὲν φαίνεται νὰ ἀναπτύχθηκε σὲ πολιτιστικὸ κέντρο καὶ τέλος τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχουμε κανέναν αὐτόχθονα ἱστορικό, «ὅπως ἦταν ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ποὺ ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας»[36].

Οἱ «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου»[37] δὲν κατάγονται οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἤπειρο (ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ ἀνάλογες προσωπικότητες στὴ σχέση τους μὲ τὴ Νίκαια)· στὴν Ἤπειρο ὅμως ἀνέπτυξαν τὴ δημιουργική τους δραστηριότητα καὶ αὐτὸ τὸ περιβάλλον τροφοδότησε τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων τους.

Ὑπάρχουν ἐπίσης ὁρισμένες μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἄλλων «λογίων» στὸ χῶρο. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. ἐπαινεῖ «τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου»[38], ἐγκωμιάζει ἀλλοῦ τὰ συγγραφικὰ χαρίσματα τῶν ἀδελφῶν Γοριανίτη[39] ἢ ἀποκαλεῖ «λογιώτα-

35. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὅρου ποὺ ἐπικράτησε βλ. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἔρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* τόμ. 22, Ἰωάννινα 1980, σσ. 40-41, 45-46.

36. Ὅ.π., σ. 47.

37. N. B. Τωμαδακη, «Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 3-62 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, τεῦχ. Β΄, Ἀθῆναι 1961, σσ. 405-421).

38. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 105, ἀριθ. 48, στίχ. 12-13: *ἐπαινῶ τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου...*

39. Ὅ.π., σ. 105, ἀριθ. 50, στίχ. 1, 5, 11: *Πανυπερεντιμότατε καὶ ῥητορικώτατε...τῆς λογιότητος ἐγγύτατα ἔχω...σὺ δέ μοι δίδου τὴν προτέραν φιλίαν, τὰς ἐλλογίμους γραφάς*...Πρβλ. σ. 90, ἀριθ. 29, στίχ. 6:...*καὶ τὰ λόγιά σου γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι*...σ. 103, ἀριθ. 46, στίχ. 44-45: *καὶ κίνει μοί ποτε σὸν κάλαμον· ἔσται γάρ μοι τοῦτο ἀντὶ παντὸς ἑτέρου παρηγορήματος*. Σελ. 119, ἀριθ. 62, στίχ. 32-36:

το»[40] κάποιον Καματηρό, βασιλικὸ γραμματικὸ τοῦ Θεοδώρου Δούκα. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου προσφωνεῖ ἐπίσης ὡς λαμπρότατο πνευματικὸ τέκνο τὸν Θεόδωρο Βατάτζη[41] καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ ἴδιου γνωρίζουμε ὁρισμένες χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν[42] κοντὰ σὲ διδασκάλους, («ψηφοδιδασκάλους»[43] ἢ «μαΐστο-

---

σὺ δέ μοι ὁ καλὸς τὰ πάντα καὶ ἀγαθὸς καὶ δυνατὸς ἐν Θεῷ γνῶναι σοφίαν καὶ παιδείαν νοῆσαί τε λόγους φρονήσεως δέξασθαί τε στροφὰς λόγων καὶ λύσεις αἰνιγμάτων πῶς οὐδέποτέ μοι πρὸς τὰ γραφόμενα κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον ἀντελάλησας; Βλ. καὶ S. Pétridès, «Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits», Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole, 2-3, 14 (Sofia 1909) σ. 17 (85), ἀριθ. XI, στίχ. 1-2: *καὶ ἡ ἐμὴ πολύφωνος ἀηδών, ὁ Γοριανίτης, ὁ τέττιξ οὗτος ὁ μουσικώτατος, ποῦ τὴν τοῦ λόγου χέλυν τῷ τῆς σιγῆς ἀποκρεμάσας πασσάλῳ...,* σ. 13 (81), ἀριθ. X. στίχ. 29-34:...*ἀφίκετό μοι γραφή σου ἀγαθὴν μὲν παραίφασιν ἔχουσα, ἑταίρου γὰρ ἦν, μελίσση δὲ ἐοικυῖα, ἥτις τοῖς μὲν ἐμπροσθίοις ποσὶ τὰς ἐξαγώνους καὶ ἀντιθέτους κηροπλαστεῖ σύριγγας καὶ τὸ μέλι ταύτης ἐντίθησιν, ὄπισθεν δὲ τῷ κεντρίῳ τιτρώσκει καὶ τὸν βεβλημένον ἀλγύνει· ἢ τὸ τῆς γραφῆς, τὰ μὲν ἔμπροσθεν δόξα καὶ χάρις, τὰ ὄπισθεν δὲ πεδίον ἀφανισμοῦ,* σ. 31 (99), ἀριθ. XXXI, στίχ. 1-3. *τὴν δὲ σὴν ἀρετὴν ἐν λόγοις, τὸ εὐλαβές... ἐγνωρίσαμεν.*

40. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 132, ἀριθ. 72, στίχ. 1: *λογιώτατε καὶ φίλη μοι κεφαλή.* Ὁ Ἀπόκαυκος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθ. λογιώτατος γιὰ νὰ τιμήσει πρόσωπα μὲ διακεκριμένη παιδεία, βλ. Α. Παπαδοπουλου-Κεραμεως, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου*, σ. 373. Ἀλλοῦ ἀναγνωρίζει τὴν κατάρτιση κληρικῶν, ὅ.π., σ. 147, ἀριθ. 95, στίχ. 29-30: *ἔχεις δὲ καὶ τὴν σύνεσιν ἀρετὴν καὶ φιλοσοφίαν τὴν ἀξιέπαινον.* Ἂς ἀναφερθοῦν ἐπίσης τὰ ὀνόματα λογίων ἐπισκόπων, ὅπως π.χ. τοῦ Νικολάου Βονδίτσης ἢ τοῦ Λέοντος-Μανουὴλ Μακροῦ ἐπισκόπου Βελλᾶς (βλ. N. A. Beh, «Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς-Καλοσπίτης μητροπολίτης Λαρίσσης-Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 2 (1925) 122-143) καὶ τέλος ἐπιστημόνων ὅπως ὁ ἀρχιητρὸς Κωνσταντῖνος (βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 156, ἀριθ. 107) ἢ διδασκάλων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (ὅ.π., σ. 154, ἀριθ. 104, στίχ. 13-15).

41. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 144, ἀριθ. 91, ἐπιγραφή: *Τῷ ἁγιωτάτῳ Ἰωαννίνων καὶ τῷ λαμπροτάτῳ πνευματικῷ υἱῷ κῦρ Θεοδώρῳ τῷ Βατάτζῃ.*

42. Γιὰ τὴν προστασία μικρῶν παιδιῶν ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ τὴ φροντίδα τους γιὰ νὰ τὰ μορφώσουν ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες: βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 96, ἀριθ. 37, στίχ. 14-19, σ. 150, ἀριθ. 100 (ὁλόκληρη ἡ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται στὴν προστασία ἑνὸς παιδιοῦ, τοῦ Ἰωάννου Κλέπτη, βλ. σχετικὰ N. A. Beh, «Πασχαλινὰ αὐγά. Τὰ αὐγὰ τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος», ἐφημ. *Νέος Κόσμος*, ἔτος Β', φ. 668, 28 Ἀπριλίου 1935 (= ἐφημ. *Πρωία*, ἔτος ΙΗ', φ. 18/147, 25 Ἀπριλίου 1943· ἐφημ. *Ἐλευθερία*, ἀριθ. 1425, 24 Ἀπριλίου 1949· ἐφημ. *Μάχη*, 9 Ἀπριλίου 1950), σ. 152, ἀριθ. 101, σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 10· Αθ. Παπαδοπουλου-Κεραμεως, «Δυρραχηνά», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) 572, ἀριθ. 2: *τὸν δὲ παῖδα...τὸν ἡμέτερον.*

43. Ὅ.π. σ. 151, ἀριθ. 100, στίχ. 33-35: *ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλου τῶν ἀγαθῶν*

ρες»[44] ποὺ ὑπῆρχαν σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου. Ὅσο κι ἂν δὲν μποροῦμε φυσικὰ νὰ συγκρίνουμε τὶς συνθῆκες καὶ τὶς εὐκαιρίες ποὺ παρεῖχαν τὰ μεγάλα κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας μ' ἐκεῖνες ποὺ παρέχονταν στὶς ἐπαρχίες, μιὰ ὑποτυπώδης ἐκπαίδευση φαίνεται πὼς δὲν ἔλλειπε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ λιγότερο σημαντικὰ κέντρα τοῦ Δεσποτάτου.

Οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς δὲν ἐπέτρεψαν ἴσως νὰ συνεχιστεῖ μιὰ παράδοση ποὺ προϋπῆρχε στὴν Ἤπειρο καὶ καλλιεργήθηκε ἴσως περισσότερο ἀπὸ τοὺς λόγιους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὶς περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ κρατιδίου ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφὴ τοῦ 1204. Ἔτσι θά 'βρισκαν κάποια ἐξήγηση μερικὲς αἰνιγματικές, ἀλλὰ ἀξιοπρόσεχτες, ἔμμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς «ἱστοριογραφίας» στὴν Ἤπειρο ἀπὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν κρατοῦντα» Θεόδωρο Δούκα Κομνηνό: *τῶν δὲ κατορθωκότων μεγάλα καὶ προσκληρωσαμένων πόλεις τῇ βασιλείᾳ καὶ χειρωσαμένων ἐχθροὺς καὶ νικησάντων τοὺς ἀντιμάχους καὶ παρασχομένων* ὕ λ η ν τ ο ῖ ς γ ρ ά φ ο υ σ ι *τὰ σφῶν ἀριστεύματα, ὅτι πρὸς ἐκείνους παραμιλλώμενος νίκας ἐπὶ νίκαις προστίθεις, τροπαίοις ἐπιστοιβάζεις μείζω τὰ τρόπαια, ἐξ ὧν ἢ δι' ὧν ὑπολήψεις δίδως, ὡς κἀκείνους ὑπερβαλεῖς καὶ τὰ ἐκείνων ἀποκρύψεις ἀνδραγαθήματα καὶ δώσεις* ὕ λ η ν τ ο ῖ ς χ ρ ο ν ο γ ρ ά φ ο ι ς *καὶ μόνος ἔσῃ τοῖς* λ ο γ ο γ ρ ά φ ο ι ς *ὑπόθεσις...ταῦτα τὰ προκεντήματα τῶν σῶν ἀγώνων, κράτιστε βασιλεῦ,* καὶ κ ύ κ λ ο ν *διαγράψαι σε κατορθωμάτων* ὑ π ό σ χ ω ν τ α ι *τὸν ἐντελῆ τε καὶ τὸν πληρέστατον*[45]. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἦταν εὐρύτερα γνωστὴ ἡ ἐνασχόληση ἢ ἡ ἀνάθεση τῆς ἐξιστόρησης τῶν γεγονότων ἐπὶ Θεοδώρου σὲ λόγιους ἱστορικοὺς (ἢ χρονογράφους) τῆς αὐλῆς του, ὥστε ὁ Ἀπόκαυκος νὰ ἀναφέρεται σὲ κάτι συγκεκριμένο καὶ ἀναμενόμενο, ποὺ πραγματοποιήθηκε καὶ δὲν ἔφτασε στὰ χέρια

ἡ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν; Ἀναφέρεται, ἐπίσης, ὀνομαστικὰ σὲ ἐπιστολὴ ὁ «ψηφοδιδάσκαλος» Δημήτριος Εὐγενιώτης, ἀδελφὸς τοῦ λογίου ἐπισκόπου Βονδίτζης Νικολάου (βλ. σχετικά, Ε. Βεη-Σεφερλη, «Νικόλαος, ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ ιγ' αἰώνα (1227-1234)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1976) σ. 284).

44. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 73, ἀριθ. 13, στίχ. 59: «*ἦν, φησί, παιδίον, τῆς ἡλικίας ἔτι ἔχων ἀτέλειαν, ἐτέλουν δὲ ὑπὸ διδάσκαλον ἐν τῇ πατρίδι μου, τῷ Χρυσῷ καὶ ὁ μαΐστωρ ἐκεῖνος* (σ. 76, στίχ. 1) *βαρέως μοι διὰ τὰ μαθήματα προεφέρετο.* Βλ. καὶ N. A. Beh, *Λέων-Μανουὴλ Μακρός*, σ. 127.

45. Βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 127, ἀριθ. 69, στίχ. 6-18.

μας ἢ ἀνακόπηκε σὲ κάποια φάση[46];

Ἡ παρουσία βιβλιογράφων στὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου, ὅπως σημειώνει ὁ Ε. Χρυσὸς ὁ ὁποῖος πρόσφατα ἀναφέρθηκε στὸ θέμα, «ἀντικατοπτρίζει κάποια πολιτιστικὴ δραστηριότητα τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἠπείρου στὸν ιγ' αἰώνα»[47]. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐνισχύεται ἁπλῶς μὲ τὴν πληροφορία ὅτι σ' ἕνα ἄλλο μοναστικὸ κέντρο, τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, συνήθιζαν ν' ἀντιγράφουν χειρόγραφα· στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι προϋπῆρχε παράδοση στὸ συγκεκριμένο χῶρο[48] καὶ ὅτι τέτοιες ἐνασχολήσεις μᾶς εἶναι γνωστὲς καὶ στὸ νότιο τμῆμα τῆς Ἠπείρου.

Οἱ πνευματικὲς γενικότερα καὶ βιβλιογραφικὲς δραστηριότητες συνεχίστηκαν καὶ ἀργότερα (στὰ τέλη τοῦ 13ου-ἀρχὲς 14ου αἰ.) στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου. Ἀπὸ τὴ *χώρα τῆς Μοτίστης*[49] (πρ. Μόκιστα[50], σημ. Ἁγ. Σοφία)[51] μᾶς εἶναι γνωστοὶ δυὸ ἐπώνυμοι «λόγιοι», ὁ ἱερωμένος Κοσμᾶς Ἀνδριτζοπουλώνυμος (τοὐπίκλην Ἀνδριτζόπουλος) καὶ ὁ «ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότου καὶ πρωτοστράτωρ τῆς δυσμικῆς φάλαγγος» Μιχαὴλ Ζωριάνος ἢ Ζωριανός. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ ἔμμετρα κείμενα ποὺ δημοσιεύτηκαν πα-

---

46. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Νίκαια ἦταν ὁ νικητὴς στὴν πάλη της μὲ τὸ Δεσποτάτο καὶ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπουσία ἱστορικοῦ ἀπὸ τὴν Ἤπειρο ἀδυνατίζουν κάπως, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς τὴν περίπτωση τοῦ «ἑνὸς» μόνου ἱστορικοῦ τῆς Νίκαιας καὶ τῆς τύχης του νὰ διασωθεῖ.

47. Ευαγγελου Χρυσου, «Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell II», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 63. Ὁ κατάλογος τῶν χρονολογημένων σημειωμάτων ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου ἴσως διευρυνθεῖ μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ βιβλίου τῶν M. Vogel- V. Gardthausen, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ (βλ. Ε. Μιονι, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία,* μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτακη, Ἀθήνα 1977, σ. 155, σημ. 36) ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Φλ. Ευαγγελατου-Νοταρα, ἡ ὁποία θὰ καλύψει τοὺς μετὰ τὸ 1204 χρόνους (βλ. *«Σημειώματα»,* σ. 2 σημ. 3).

48. Πρβλ. τὸ χφ τῆς μονῆς Κορακονησίας, ὅ.π., σ. 63-64, σημ. 1-2.

49. Τὸ τοπωνύμιο παραδίδεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, βλ. S. Pétridès, Lettres..., σ. 30 (98), ἀριθ. XXX, στίχ. 10: «Συνῴκησεν οὖν Κωνσταντῖνος ὁ Βλασόπουλος, ὁ ἀπὸ χώρας Μοτίστης...».

50. V. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland,* σ. 72 ἀριθ. 59.

51. Βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία,* τόμ. Α', Ἀθήνα, χχ, σσ. 56-59. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Μόκιστας βλ. ἐπίσης Π. Λαζαριδη, *ΑΔ* 16 (1960) 197· πλήρη δημοσίευσή τους, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ ἴδιος, ἑτοιμάζει ὁ κ. Δημ. Κωνστάντιος.

λιότερα ἀπὸ τοὺς M. Bazin[52], Γ. Σωτηριάδη[53] καὶ Σπ. Λάμπρο[54] καὶ τὰ ὁποῖα πρέπει ν' ἀποδοθοῦν φυσικὰ στὴ «λογιωσύνη» τῶν δυὸ προσώπων, ὁ Σπ. Λάμπρος δημοσίευσε καὶ τὸ ἔργο «πρόρρησις τοῦ ἁγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριανὸν κῦριν Μιχαὴλ»[55] ποὺ πραγματεύεται «περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου»[56]. Καὶ τὸ μὲν ἐπίθ. *ἁγιώτατος*[57] μὲ τὸ ὁποῖο προσαγορεύεται ὁ Ἀνδριτζόπουλος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ παιδεία του (ἔστω ἡ θεολογικὴ) θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ στάθμη ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ρόλος του (ἐκκλησιαστικὸς καὶ πνευματικὸς) στὰ πράγματα τοῦ τόπου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡγετικός, τὸ ἔργο του δὲ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν βιβλιογράφο (ἴσως καὶ ἐπιγραμματοποιὸ)[58] Μιχαὴλ Ζωριανό, ὀφφικιάλιο τῆς τραπέζης[59] τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Ἀγγελοδούκα (1296-1318)[60] φανερώνει κάποια πολιτιστικὴ κίνηση στὴν περιοχὴ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ποὺ ἐκδηλώνεται καὶ στὴ ναοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸ χῶρο[61].

Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη «βιβλιογραφικῶν ἐργασιῶν» κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὴ Δυτικὴ Στερεὰ ἔχουμε καὶ γιὰ τὶς μονὲς

---

52. M. Bazin, *Mémoire sur l'Étolie*. Archives des Missions Scientifiques et Littéraires. Tome Premier, Deuxième série, Paris 1864, σ. 369 (οἱ ἐπιγραφὲς ἐκδίδονται μὲ ἐλλείψεις καὶ σφάλματα).

53. Γ. Σωτηριαδη, «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 208-215· βλ. καὶ Σπ. Π. Λαμπρου, «Ἄννα ἡ Καντακουζηνή, βυζαντιακὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1 (1904) 37-42. Βλ. καὶ εἰκ. 5 ἐδῶ.

54. Τοῦ ἴδιου, «Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαὴλ Ζωριανοῦ», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 216-221· τοῦ ἴδιου, «Μιχαὴλ Ζωριανὸς καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 29 Βαροκκικὸς Κῶδιξ», Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», ἔτος Η', 1904, σσ. 63-64· τοῦ ἴδιου, «Ἡ Πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906) 474-476.

56. K. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριαδου, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1900, σ. 446.

57. Βλ. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 266 (λ. Ἅγιος).

58. Βλ. Σπ. Π. Λαμπρου, «Πρόχειρον σημείωμα», σ. 221· πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Μιχαὴλ Ζωριανός», σ. 63-64.

59. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ «ἐπὶ τῆς τραπέζης» στὸ Βυζάντιο βλ. N. Oikonomidès, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, κυρίως σσ. 305-306. Πρβλ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, σ. 412, λ. τράπεζα, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὸ κείμενο.

60. Βλ. E. Ferjančić, Despoti u Vizantiji južnoslovenskim zemljana, Belgrad 1960, σσ. 71-74, 87, 102, 207.

61. Βλ. σ. 380 σημ. 51 ἐδῶ.

Εἰκ. 5. Μόκιστα. Ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου-παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν: Ἡ ἔμμετρη κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Βαρνάκοβας[62] καὶ Μυρτιᾶς[63] («βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια» ποὺ συνέχισαν ἴσως τὴ δραστηριότητά τους καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια), ὅπου θὰ ὑπῆρχαν βέβαια καὶ ἀνάλογες βιβλιοθῆκες.

62. Μεταγενέστερα σημειώματα ἢ ἔγγραφα (τοῦ 17ου αἰ.) τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (ἱδρύθηκε στὰ 1079) ἀναφέρουν ὅτι ὑπῆρχαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς παλιὰ χειρόγραφα. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. ἐργάζονταν ἐδῶ βιβλιογράφοι ποὺ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι συνέχιζαν μιὰ παράδοση ποὺ προϋπῆρχε στὴ μονὴ (βλ. σχετικὸ μελέτημά μου στὸ περιοδικὸ *Κληρονομία* 11 (1979) 366-368).

63. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλιότερο δημοσίευμα τοῦ ΣΩΦΡ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ («Ἀπόκρυφος Ἀποκάλυψις Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογία* 3 (1925) 217) ἕνα χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὴ μονὴ Μυρτιᾶς, ποὺ κάνει, δίκαια, τὸν Μ. RICHARD, *Repertoire des bibliothéques et des catalogues et manuscrits grecs*, Paris 1958, σ. 23 (ἀριθ. 102) νὰ ἀναρωτιέται ἂν εἶναι μοναδικὸ ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ὀργανωμένη βιβλιοθήκη στὴ μονὴ (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Θ' (1961), σ. 75 σημ. 6.) ἡ ὁποία γνώρισε κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. κάποια γενικότερη ἄνθηση. Τὴν ἱστορία τῆς μονῆς Μυρτιᾶς πραγματεύομαι ἀναλυτικότερα σὲ εἰδικὴ μονογραφία ποὺ ἐλπίζω νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα.

Πολὺ ὀρθὰ ὁ Nicol παρατηρεῖ ὅτι ὑπῆρχαν βιβλιοθῆκες στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἤπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰ.[64] Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ μὲ τὴ βιβλιοθήκη του στὴν Ἀχρίδα[65] δὲν θὰ δίσταζε κανεὶς νὰ προσθέσει ἀνάλογες βιβλιοθῆκες στὴ Ναύπακτο π.χ. ἢ τὴν Κέρκυρα, σὲ κυριότητα λογίων ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος[66] καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης[67]. Τὸ ταξίδι τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη στὰ 1238 εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ὕπαρξη βιβλιοθηκῶν στὴ Βόρεια Ἑλλάδα κατὰ τὸν 13ο αἰώνα[68]. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα φαίνεται ὅτι διατηρήθηκαν ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες καὶ μάλιστα στὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἄποψη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση (1492) ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ἀπεσταλμένος τοῦ Lorenzo il Magnifico στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀγορὰ χειρογράφων, ταξιδεύει (ἴσως δυὸ φορὲς) «διὰ τῆς Ἀκαρνανίας τε καὶ Θεσσαλίας» καὶ καταγράφει χειρόγραφα στὴν Ἄρτα καὶ στὴν Κέρκυρα[69]. Ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ

---

64. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἔρευνες...», σ. 47-48.

65. Ὅ.π., σ. 48 σημ. 1.

66. Ὡς ἐνδείξεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη μπορεῖ ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὄχι μόνο ἔμμεσες μαρτυρίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν «ἀρχαιομάθεια» τοῦ Ἀποκαύκου μὲ βάση τὰ παραθέματά του ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (βλ. πρόχειρα, N. B. Τωμαδακη, «Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 24=Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 403· ἡ παιδεία τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ ἕνα θέμα ποὺ ἀπαιτεῖ διεξοδικότερη ἔρευνα), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀμεσότερες ἀναφορὲς τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου σὲ διάφορα συγγράμματα κατεξοχὴν βοηθητικὰ γιὰ τὴ διεκπεραίωση τοῦ νομοκανονικοῦ ἔργου καὶ γενικὰ τῶν ποιμαντικῶν του καθηκόντων (βλ. π.χ, S. Pétridès, Lettres..., σ. 10 (78), ἀριθ. VIII, στίχ. 7-10, N. A.Bees, *Unedierte...*, σ. 98, ἀριθ. 39, στίχ. 43-45· σ. 116, ἀριθ. 60, στίχ. 10· σ. 145, ἀριθ. 91, στίχ. 6-8, V. G. Vasilievskij, «Epirotica Saeculi XIII», *Vizantijski Vremmenik* 3 (1896) 279. στίχ. 21 κ.ἄ.).

67. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ Γεώργιος Βαρδάνης θὰ μετέφερε τὰ προσωπικά του βιβλία στὴν Κέρκυρα γιὰ τὰ ὁποῖα βέβαια ἔχουμε ὁρισμένες πληροφορίες ἀπὸ τὶς δοσοληψίες του μὲ τὸ δάσκαλό του Μιχαὴλ Χωνιάτη, βλ. Σπ. Π. Λαμπρου, «Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου», *Ἀθήναιον* 6 (1877) 354-367 (=Σπ. Π. Λαμπρου, *Μικταὶ Σελίδες*, Ἀθῆναι 1905, σ. 410, 412, 414).

68. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἔρευνες...», σ. 48 καὶ σημ. 2.

69. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη ποὺ βρίσκεται στὸν κώδικα Vaticanus graecus 1412 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν K. K. Müller, «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die mediceische Bibliothek», *Centralbatt für Bibliothekswesen* 1 (1884) 333-419. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Τριβώλη στὴν Ἄρτα βλ. ἐπίσης Σπ. Π. Λαμπρου, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4 (1907) 316-325.

ἔμμεση καὶ καλὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συνέχεια τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους, κίνηση ποὺ δυστυχῶς ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἐλάχιστους ἐπώνυμους λόγιους καὶ φτωχὴ γραμματειακὴ παραγωγή[70].

Ἡ ἔλλειψη γραπτῶν μνημείων δὲν σημαίνει βέβαια ταυτόχρονη ἀπουσία πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων στὴν περιοχή[71]. Τὰ μοναστήρια καὶ μόνο, ποὺ ἦταν οἱ θεματοφύλακες τῶν γραμμάτων, ὅσο κι ἂν βρίσκονταν ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, συντηροῦσαν τὴν παράδοση τῶν γραμμάτων κι εὐτυχῶς γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἠπείρου γνωρίζουμε σήμερα ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀργανωμένων μοναστηριῶν. Ξέρουμε ἀκόμη πόσο σημαντικὰ ἦταν ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ κέντρα τῆς κοιλάδας τοῦ Μόρνου[72], τῆς *ἐπισκέψεως Βαρεσόβης*[73], τῆς

70. Κυριότερη βέβαια μορφὴ ἀναδεικνύεται ὁ Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ EL. M. JEFFREYS, «Constantine Hermoniacos and byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975) 81-109) ἔρριψε, ὄχι ἀβασάνιστα, τὴν ἰδέα ὅτι ἴσως ἦταν διδάσκαλος στὴν Ἄρτα, ὅ.π., σ. 109.

71. Ὅσο κι ἂν οἱ πιθανότητές (μαζὶ καὶ οἱ ἐλπίδες) μας γιὰ τὴν ἀνακάλυψη ἄγνωστων ὡς τώρα πηγῶν μειώνονται σημαντικά, δὲν μποροῦμε ἐντούτοις νὰ καθορίζουμε a priori τί μᾶς ἐπιφυλάσσει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θὰ μποροῦσε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ λεγόμενου *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* (G. SCHIRÒ, La Cronaca dei Tocco di Cephalonia di Anonimo (Accademia Nationale dei Lincei, Corpus Fontium Historiae Byzantinae X), Roma 1975).

72. Ἡ περιοχὴ ποὺ ὁρίζεται ἀνάμεσα στὶς ἕδρες τῆς ἐπισκοπῆς Λιδορικίου, καὶ τῆς Μητρόπολης Ναυπάκτου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἔχω ἤδη ὁλοκληρώσει εἰδικότερη ἔρευνα γιὰ τὴ βυζαντινὴ τοπογραφία τῆς κοιλάδας τοῦ Μόρνου κι ἐλπίζω σύντομα νὰ ἀνακοινωθεῖ τὸ σχετικὸ ὑλικὸ μὲ τὰ συμπεράσματά μου, γι' αὐτὸ δὲν ἐπεκτείνομαι ἐδῶ περισσότερο.

73. Ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος M. BAZIN σημείωνε στὰ μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα: On dirait que la Varassova, sans doute au moyen âge, cut une part dans le traditions de la Grèce: les pâtres qui en ont exploré les pentes et les gorges y ont compté jusqu'à soixante et douze églises ou chapelles. Il y a dans le nombre quelques monastères, un par example, au nord de Mauromati; mais aujourd'hui églises, chapelles et monastères sont en ruines. Βλ. *Mémoires sur l'Etolie*, σ. 282-283. Ἡ μαρτυρία τοῦ Bazin ἀποκτᾶ στὶς μέρες μας, ὅπου ἀνακαλύπτεται ἕνα πλῆθος ὑπολειμμάτων ἀπὸ τὰ μοναστήρια ἢ τὰ ἀσκηταριὰ ποὺ ὑπῆρχαν ἐδῶ, ξεχωριστὴ σημασία. Ὁ Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ παρατήρησε ἤδη ὅτι ἡ Βαράσοβα «ἀναδεικνύεται πραγματικὸν Ἅγιον Ὄρος τῆς Αἰτωλίας», βλ. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 25 (1970), Χρονικά, σ. 301. Πρβλ. καὶ *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 31 σημ. 59. Ἡ περιοχὴ ἀπετέλεσε ἰδιαίτερη μικρὴ διοικητικὴ περιφέρεια στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. στὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, *Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις*, σ. 216, 233.

κοιλάδας τοῦ Εὔηνου[74], τῆς *ἐπισκέψεως Ἀχελώου*[75], τῶν ἐπισκοπῶν Ἀετοῦ[76] καὶ Βονίτσης[77] ἢ τέλος τῆς ἴδιας τῆς Ἄρτας[78], γιὰ νὰ σταθοῦμε μόνο στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ περισσότερο.

Ἂν καὶ ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις στὸ νὰ δώσουμε, τόσο νωρὶς στὴν Ἄρτα τὸ ρόλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς ἐποχῆς[79], ἐντούτοις ὁ

---

74. Ἀνάμεσα στὶς μικρότερες μονὲς ποὺ θὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ (ὅπως ἡ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κοντὰ στὸ Γαλατὰ (βλ. Π. Λ. Βοκοτοπουλος, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 27 (1972), Χρονικά, Ἀθῆναι 1977, σσ. 440-441) ἢ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι (ἡ ἐξαφανισμένη βυζαντινὴ ἐκκλησία ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὴν Κατερίνα Καλαμαρτζῆ-Κατσαροῦ καὶ ἡ σχετικὴ ἐργασία μὲ τίτλο «Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία» τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη) μπορεῖ νὰ μνημονευτοῦν ἐδῶ τρία μεγαλύτερα μοναστικὰ κέντρα: α) ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ καὶ βορειότερα ἀπὸ τὸ Εὐηνοχώρι (βλ. Π. Λ. Βοκοτοπουλος, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325-27· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 24 (1968), Χρονικά, Ἀθῆναι 1970, σ. 241), β) ἡ γνωστὴ Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης, ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη πλησιέστερα στὴν κοιλάδα τοῦ Εὔηνου (βλ. Π. Λ. Βοκοτοπουλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σσ. 80-86, καὶ 192-193), γ) ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Τρημιτοῦς (βλ. Π. Λ. Βοκοτοπουλου, ὅ.π., σσ. 29-35 καὶ 189-191).

75. Γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὶς μονὲς τῆς *ἐπισκέψεως Ἀχελώου* θὰ κάμω ἐκτενέστερα λόγο στὴ σχετικὴ μελέτη ποὺ ἑτοιμάζω (βλ. σημ. 15 ἐδῶ).

76. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς βλ. πρόχειρα Τ. Φ. Χριστοπουλου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α', σσ. 242-246, λ. Ἀετὸς (ἱστορία) καὶ 247-251, λ. Ἀετοῦ ἐπισκοπή. Ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὴν ὕπαρξη «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 117, ἀριθ. 60, στίχ. 39 κέ.

77. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βονδίτζης κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βλ. Ε. Βεη-Σεφερλη, «Νικόλαος, ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ ιγ' αἰώνα», σσ. 285-286. Μνεία γιὰ τὴν ὕπαρξη «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 129, ἀριθ. 69, στίχ. 76 κέ. καὶ σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 9-11.

78. Γιὰ τὶς μονὲς καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας βλ. γενικά: Σεραφειμ Ξενοπουλου, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης...*, Ἀθῆναι 1884 (ἀνατ. 1962). Αν. Κ. Ορλανδου, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1937· τοῦ ἴδιου, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Ἀθῆναι 1963. D. M. Nicol, *The Despotat*, σσ. 196-214. V. Korać, «L'Architecture byzantine au XIIIe siècle», Art Byzantin du XIIIe siècle (Symposium de Sopoćani1965),Beograd 1967, σσ. 14-15. D. I. Pallas, «Epirus», ἄρθρο στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τόμ. II, στ. 242-289. P. Vocotopoulos, «Arta», ἕνατο κεφάλαιο στὴ συλλογικὴ ἔκδοση *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Köln 1972, σσ. 135-161.

79. Βλ. Manolis Chatzidakis, «Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce», L'Art Byzantin du XIIIe siècle, σ. 61. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ ὑστεροβυζα-

ρόλος ποὺ διεδραμάτισε αὐτὴ ἡ πόλη στὴν ἀφομοίωση ἐγχώριων καὶ δάνειων στοιχείων γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν αὐτόνομη πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου κατὰ βάθος δὲν παραγνωρίζεται[80]. Παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθῆκες ποὺ δημιουργήθηκαν σὲ βάρος τῆς Ἄρτας μὲ τὴν ἀποκέντρωση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ τὴ διασπορά τους σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου καὶ παρὰ τὴν ἀμφίβολη κατάσταση ποὺ φαίνεται πὼς δημιουργοῦσαν οἱ βλέψεις τοῦ Θεοδώρου Δούκα γιὰ μιὰ μετάθεση τῆς πρωτεύουσας στὴ Θεσσαλονίκη[81] καὶ μελλοντικὰ στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐδῶ φαίνεται νὰ ὁλοκληρώνεται ἡ πιὸ γνώριμη σὲ μᾶς πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου, ἡ πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ σχολή του[82]· ἐδῶ καλλιεργεῖται σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια ἡ ζωγραφική[83], ἡ γλυπτική[84] καὶ ἡ διακοσμητικὴ ἀγγειοπλαστική[85]. Στοὺς χώρους καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἠπειρωτικοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐργάζονται καλλιτέχνες καὶ τεχνίτες μὲ προσαρμογὴ στὰ σύγχρονα πολιτιστικὰ ρεύματα τοῦ τόπου. Διατυπώνονται

ντινὴ τέχνη», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Θ', Ἀθῆναι 1980, σ. 430.

80. Α. Χυνgopoulos, «Icones du XIIIe siècle en Grèce», L'Art Byzantin du XIIIe siècle, σσ. 80-81. Τοῦ ἴδιου, «Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. Δ', (1964-1965), Ἀθῆναι 1966, σσ. 65-66. Μαριας Γ. Σωτηριου, «Ἀμφιπρόσωπος εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐκ τῆς Ἠπείρου», ὅ.π., τόμ. Α' (1959), Ἀθῆναι 1960, κυρίως σσ. 142-143.

81. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Θεόδωρος Δούκας στέφεται (μεταξὺ 3ης Ἀπριλίου καὶ Αὐγούστου 1227, βλ. Ε. Βεη-Σεφερλη, «Ὁ Χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* (1976) 278-279) *βασιλεὺς* στὴ Θεσσαλονίκη, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηριζόταν ὡς δεύτερη πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν πρωτεύουσα.

82. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σχολὴ τοῦ Δεσποτάτου* ἀποτελεῖ ἕνα θέμα γιὰ μιὰ ἀξιόλογη διδακτορικὴ διατριβή. Μιὰ γενικότερη διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων της μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς πρόχειρα στὸ βιβλίο τοῦ Π. Α. Βοκοτοπουλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σσ. 208-210.

83. Βλ. γενικά. Μαριας Γ. Σωτηριου, Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος.., σ. 269-270.V. Djurić, «La peinture murale byzantine», XVe Congrès Internationale d'Études Byzantines, III, Art et Archéologie, Athenes 1976, σ. 65-67.

84. Αν. Κ. Ορλανδου, «Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἄρτης», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 10 (1935) 265-269. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἄρτης,» *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 2 (1936) 161-171. Jovanka Maksimović, La sculpture byzantine du XIIIe siècle, L'Art Byzantin du XIIIe siècle, σ. 33-34.

85. Βλ. Στεφανου Ξενοπουλου, «Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Ἄρτῃ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 6 (1929) 387-397.

κάποτε ἀμφιβολίες[86] μὲ κάποια βάση ἢ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ μαρτυρίες[87] γιὰ τὴν προέλευση τῶν καλλιτεχνῶν· ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ εὐεργετική τους ἐπίδραση στὴν αὐτόχθονη δεκτικότητα κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ προσαρμογή τους στὰ πλαίσια τῶν ντόπιων καλλιτεχνικῶν παραδόσεων τοῦ διαμορφωμένου πολιτισμοῦ. Προβάλλει αὐθόρμητα τὸ ἐρώτημα: αὐτὴ ἡ τέχνη ποὺ ὁλοκληρώνει τὸ δημιουργικὸ κύκλο της, ἀποκτᾶ δικό της ξεχωριστὸ ὕφος καὶ γνωρίζει κάποια εὐρύτερη διάδοση, μπορεῖ ἄραγε νὰ ἑρμηνευτεῖ σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γενικότερο πολιτιστικὸ κλίμα δραστηριότητα;

Τὰ λίγα ἔμμετρα ἐπιγραφικὰ κείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀποτελοῦν δείγματα τῆς «αὐτόχθονης» λογοτεχνικῆς παραγωγῆς[88] προϋποθέτουν, νομίζω, τὴν παρουσία τῶν «λογίων» δημιουργῶν τους, τοὺς μορφωμένους κληρικοὺς ἢ τοὺς μοναχοὺς ποὺ θὰ μετέφεραν ἢ θὰ συντηροῦσαν τὴ βυζαντινὴ κληρονομιὰ στὶς ἀπόμερες γεωγραφικὰ περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνακάλυψη τέτοιου εἴδους ὑλικοῦ, παράλληλα μὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει, ἐνισχύει τὶς προηγούμενες σκέψεις. Ἀπὸ τὴ στενότερη περιοχὴ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ παραθέσει γιὰ παράδειγμα δυό, λίγο-πολὺ ἄγνωστες ἔμμετρες ἐπιγραφές: ἡ μιά, καταστρεμμένη σχεδὸν ἐντελῶς, βρίσκεται στὸ ναὸ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου[89]· ἡ ἄλλη, δυσανάγνωστη ἐπίσης γραπτὴ ἐπιγραφή, βρίσκεται στὸ ἱερὸ μιᾶς μικρῆς ἐκκλησίας στὴ Σπηλιὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα

86. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Ἀθῆναι 1963, σ. 127. D. I. PALLAS, Epirus, σφ. 281. H. BELTING-G. MANGO-D. MOURIKI, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Féthiye Camii)* (Dumbarton Oaks Studies, xv), Washigton 1979, σ. 97 καὶ σημ. 44.

87. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. καλεῖ ζωγράφους γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ τὴν Εὔβοια (βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 115 ἀριθ. 58, στίχ. 18-28· πρβλ. Ε. ΒΕΗ ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», σ. 284 καὶ σημ. 8).

88. Βλ. ἔμμετρες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας*, Ἀθῆναι 1922, σσ. 12-16), τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου (σημ. 89), τὶς ἐπιγραφὲς τῆς Μόκιστας (σημ. 52-54) καὶ τῆς Ἄρτας (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας*, σσ. 42-49, 86-87)· βλ. ἀκόμη ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς)», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 2 (1927) 164-167. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, «Βυζαντινὰ ἐπιγραφικά», *Ἑλληνικὰ* 24 (1971) 133-136 (= Paléographie et Litterature byzantine et néo-grecque, Variorum Reprints, London 1975, ἀριθ. μελέτης XVIII) καὶ D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἔρευνες», σ. 43.

89. Βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 27 σημ. 47. Τὸν ἀδημοσίευτο γραπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου μελετᾶ ὁ Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (βλ. *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 20).

κοντὰ στὸ χωριὸ Χαλκιόπουλοι τοῦ Βάλτου[90]. Στὴ μιὰ περίπτωση μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς κρύβεται τὸ ὄνομα κάποιου λόγιου «τοῦ κύκλου τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου»· στὴν ἄλλη μεταφέρεται σὲ ἐπιγραμματικὴ μορφὴ ἕνα κείμενο ποὺ ἡ παράδοσή του φτάνει ὡς τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, ἀπόδειξη, ὅτι καὶ στὰ ταπεινὰ μοναχικὰ ἡσυχαστήρια ἔφτανε ὁ ἀπόηχος τῆς μεγάλης πνευματικῆς κληρονομιᾶς τοῦ Βυζαντίου.

Τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις φαίνεται πὼς κρατοῦσαν οἱ μονὲς τοῦ Ἠπειρωτικοῦ χώρου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση στὴν περιοχὴ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου. Τὸ παράδειγμα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ ἐνισχύει τὴν ἄποψη. Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὀξφόρδης πιστοποιεῖ τὴν ὕπαρξη πνευματικῶν δραστηριοτήτων καὶ συμβάλλει στὸ ὅλο ζήτημα τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων ποὺ συγκροτοῦν τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς περιοχῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου.

---

90. Λίγες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. στὴν *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β΄, σ. 427 λ. Ἀνδρέας ὁ Ἐρημίτης. Τὴν ἄδεια γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς σὲ ξεχωριστὸ μελέτημα ὀφείλω στὴν εὐγενικὴ παραχώρηση τοῦ καθηγ. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ δημοσιεύσει τὶς τοιχογραφίες τοῦ μνημείου· τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.